

V.Ə.BABAYEVA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİYASİ TERMINLƏRİN YARANMA YOLLARI*Açar sözlər: dövrü mətbuat, siyasi terminlər, leksik baza, kütləvi informasiya vasitələri**Ключевые слова: периодика, политические термины, лексическая база, средства массовой информации**Key words: periodicals, political terms, lexical base, mass media*

İstənilən dilin lüğət tərkibi digər amillərlə yanaşı, həm yeni yayımlanan filmlərin, həm də dövrü mətbuatın hesabına zənginləşir. Dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələr həmin hadisələrdən kənar qalmayan xalqların dilinə, onların dilinin lüğət tərkibinə təsir edir. Cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafı, dövlətlərarası əlaqələrin genişlənməsi hər bir dilin zənginləşməsinə kömək edir. Bu zənginləşmə isə məişət leksikasından tutmuş, siyasi terminlərə qədər özünü büruzə verir. İstənilən dildə baş verən bu zənginləşmə prosesindən Azərbaycan dili də geri qalmır.

XX əsrin sonu Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyini yenidən əldə etməsi, xarici dövlətlər ilə siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin uğurla qurulması, qloballaşma prosesinin sürətlənməsi insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dillərin leksik bazasının zənginləşməsinə şərait yaratmışdır. Bundan əlavə, dünyada gedən inteqrasiya prosesləri fonunda insanların digər xalqların nümayəndələri ilə ünsiyyətinin yaranması, onların adət-ənənələri, mədəniyyətləri, gündəlik yaşam tərzi ilə yaxından tanış olması ilə bərabər eyni zamanda həmin ölkələrin siyasi həyatı, ölkələrində gedən ictimai-siyasi proseslər barəsində də kütləvi informasiya vasitələri sayəsində məlumat alırlar. “Müstəqillik illərində ölkəmizdə aparılan uğurlu islahatlar, quruculuq işləri, yüksək iqtisadi artım, milli elmin inkişaf konsepsiyamızın davamlı həyata keçirilməsi Azərbaycan elminin səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirmişdir. Elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir” (4). Xarici siyasi terminlərin dilimizə daxil olması 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq daha da intensiv xarakter almışdır.

Məqaləmizin mövzusu dilimizdə yeni yaranan siyasi terminlər olduğundan, əvvəlcə, “termin”in nə demək olduğuna nəzər salaq. “Termin” istilahı (latınca *terminus* sözüdür və *sərhəd*, *son hədd* deməkdir) hansısa elm sahəsində, texnikada, incəsənətdə və s. sahələrdə hansısa anlayışın adını bildirir.

Prof. Adil Babayev özünün “Dilçiliyə giriş” kitabında terminləri “yalnız dilin lüğət tərkibində olub, fonda çox nadir hallarda keçir” kimi qiymətləndirir (2, s.321). Deməli, adi sözlərdən fərqli olaraq terminlər birmənalıdır, məcazi mənada işlənmirlər və sözün ədəbi izahı ola bilmirlər.

Cəmiyyətin inkişafı, dövlətlərarası əlaqələr ilə əlaqədar olaraq hər bir dilin lüğət tərkibi dəyişir və zənginləşir.

Terminlərin dildəki yeri və roluna gəldikdə isə, onu deyərək bilirik ki, “terminlər – öz vacib təyinatına uyğun olaraq məhdudlaşdırılmış xüsusi sözlərdir; anlayışların və şeylərin adlarının birmənalı, daha dəqiq ifadəsinə cəhd edən sözlərdir. Terminlərin əsas keyfiyyəti onun dəqiq və birmənalı olmasıdır. Bu, elm, texnologiya, siyasət və diplomatiyada çox vacib şərtidir. Ümumi leksikada işlədilən çoxmənalı, bəzən də emosional çalarlara malik sözlərdən fərqli olaraq, terminlər tətbiq sferası həddlərində birmənalı olmaqla, həm də ekspres-

siyadan (yəni, onu ifadə edən dil qanunauyğunluqlarından kənar subyektiv mülahizələrinə əsaslanma bilməz) məhrumdur” (5).

“Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və mövcud mənalarının dəyişilməsi ictimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişaf əlaqədardır. Yəni dilin lüğət tərkibi tələbatla bağlı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Odur ki, ədəbi dilin lüğət tərkibinin tərcümə hesabına zənginləşməsi milli dil əlaqələri zəminində mühüm istiqamətlərdən biri hesab olunur” (4). Deməli, bütün bu proseslərin fonunda siyasi mətnlərin dürüst tərcüməsi vacib amilə çevrilir. Tərcüməşünaslıqda isə ən ümdə məsələlərdən biri də siyasi mətnlərin tərcüməsi zamanı onların tərcümədə adekvat verilməsi, ümumiyyətlə terminlərin roludur.

“İctimai-siyasi mətnlərin tərcüməsi hər iki dildə işlənən terminlərin dəqiq olması ilə yanaşı ayrı-ayrı frazaların sərbəst surətdə işlənməsinə yol verir və bu ümumi məzmunu heç bir xələl gətirmir. İctimai-siyasi mətnlərin tərcüməsində hər sözün, hər ifadənin, hər cümlənin üslubi və leksik cəhətdən düzgün verilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır və tərcüməçidən həm siyasi savad, həm dərin bilik, həm geniş dünyagörüşünü həm hər iki dilin incəliklərini və üslubi xüsusiyyətlərini fərqləndirmə qabiliyyəti, həm də zəngin söz bazası tələb edir və onun “tərcüməsinin yalançı dostları”nın toruna düşməməlidir” (3, s.21).

Məsələn, ingilis dilindəki “analogical” sözünün qarşılığı kimi Azərbaycan dilində səhvən “analoji” sözünü götürürlər. Lakin ingilis dilindəki “analogical” sözünün aşağıdakı iki mənası özünü göstərdiyi halda: 1. Əşyaların və hadisələrin nisbi oxşarlığına əsaslanan (məs.: the analogical method). 2. Məcəzi (məs.: the analogical usage of words) Azərbaycan dilindəki “analoji” sözü ingilis dilinə tərcümədə “oxşar” – similar, identical mənasını daşıyır, məsələn: analoji hadisələr – similar cases, analoji konstruksiyaya / quruluşa malik olan identical in design kimi tərcümə olunur.

İngilis dilindəki “conductor” sözü: a) rəhbər, aparıcı rol daşıyan şəxs, b) bələdçi, c) dirijor, d) keçirici və s. mənalar daşdığı halda, Azərbaycan dilinə Sovet dönməsində keçmiş “konduktor” sözü yalnız “biletsatan” və ya “biletçığan” mənasında işlənir və ingilis dilinə “ticket collector” kimi tərcümə olunur.

“Dispatcher” sözü ingilis dilində a) ekspeditor (əmtəni və ya məktubları göndərildiyi yerə çatdıran adam), b) nəqliyyatın və ya müəssisənin işini idarə edən adam; c) (cəmdə) amerikan ingiliscəsində “hər iki tərəfi eyni olan oyun daşı” mənasında işləndiyi halda, Azərbaycan dilindəki “dispetcher” sözü ingilis dilinə tərcümədə yalnız “traffic controller” – “işə çıxan maşınların iş qrafikinə nəzarət edən” mənası verir.

“Execution” ingilis dilində a) həyata keçirmə, realizə etmə; b) ifa etmə (musiqi və s.); c) ölüm cəzasını həyata keçirmə; d) məhv etmə, darmadağın etmə mənalarında işləndiyi halda Azərbaycan dilindəki “ekspressiya” 1. a) flogging (fiziki cəza vermə); b) strapping (qayıqla döymə); c) birching (çubuqla döymə mənalarında). 2. Məhkəmə və ya inzibati qərarın icrası (execution of a sentence); 3. Kütləvi cəza (punitive execution) və s. mənalarda işlənir.

“Extra” sözü ingilis dilində əlavə, üstəlik mənalarını verir, məsələn, “extra duties” əlavə vəzifələr. Məsələn, You will receive *extra* pay for *extra* work. Siz *əlavə* iş üçün *artıq* maaş alacaqsınız. Azərbaycan dilindəki “ekstra” sözü isə “ən yüksək keyfiyyətli, ən əla növ” mənalarını daşıyır.

“Fundamental” sözü ingilis dilində “əsas, əsaslı” mənalarını daşıyır, məsələn, “the fundamental rules” – “əsas qaydalar”; “fundamental improvement” – “əsaslı inkişaf”. Azərbaycan dilindəki “fundamental” sözü: a) möhkəm, böyük; “fundamental bina”, ingiliscə “solid building”; b) dərin, hərtərəfli; “fundamental bilik” ingiliscə “thorough knowledge”; c) əsaslı; “fundamental tədqiqat” ingiliscə “fundamental investigation”; d) möhkəm, doyunca olan; “fundamental yemək” ingiliscə “heartly meal”; e) əsas, baş; “fundamental kitabxana” ingilis dilində “main library” kimi işlənir.

“Intelligent” sözü ingilis dilində: a) yüksək əqli qabiliyyətə malik olan, ağıllı, zəkali mənasını daşıyır. Məsələn: intelligent face – ağıllı sifət ifadəsi; intelligent answer – ağıllı

cavab; b) dərrakəli, hər şeyi tez anlayan mənasını verir; Məsələn: Our friends were lively and *intelligent* lads, and we reading understood one another despite language difficulties. Dostlarımız çox diribaş və *ağıllı* oğlanlar idi və biz bir-birimizi dil çətinliklərinə baxmayaraq əlüstü başa düşürdük. Azərbaycan dilindəki “intelligent” sözü isə əqli cəhətdən inkişaf etmiş, təhsilli, mədəni mənalarını daşıyır. Məsələn: intelligent adam – a well educated person; intelligentcəsinə davranış tərzini – good (refined) manners və s.

“Legal” sözü ingilis dilində: 1) hüquqi, hüquq sahəsinə aid olan mənasında işlənir: legal language – hüquq terminləri from a legal standpoint – hüquq nöqtəyi-nəzərindən. Məsələn: I ask you a legal question? və s. Sizə hüquqa aid sual vermək olarmı? 2) məhkəməyə aid olan; 3) qanunla təsdiq edilmiş; 4) rəsmi surətdə icazə verilən mənalarında işləndiyi halda, Azərbaycan dilində “leqal” sözü yalnız “rəsmi surətdə icazə verilən” mənasında işlənir, məsələn: leqal surətdə – in a legal situation, not in the heding. Liberal – liberal magazine, model – model occupant, occupant order-order, primitiv – primitive, progres – progress, publisist – puplicist, reyid – raid, seleksiya – selection, terror – terror və bir çox başqaları bu qəbildən hesab oluna bilər.

Lakin yalnız “tərcüməçinin yalançı dostları” deyil, bir çox söz birləşmələrinin və ifadələrin də tərcüməsi xüsusi diqqət tələb edən amillərdir. Məsələn, “leqallaşdırmaq” sözünün hərfi tərcüməsi “to get legalized” formasında olduğu halda, adekvat, üslubi cəhətdən düzgün tərcüməsi “to obtain legal status” kimi olmalıdır və ya «rəsmi şəxs» söz birləşməsi sözbəsöz tərcümədə “official person” olduğu halda, ingilis dilində ya “public officier”, ya da yalnız bir sözlə “officier” kimi ifadə olunur.

Bu qəbildən olan nümunələrin sayını artırmaq da olar. Məsələn, saxta sənədlər – forget documents (papers); saxta hesab – fabricated account; mətbuat üçün deyil – off the record; rəsmi surətdə çıxış etmək – to go on record; formal həqiqət – apparent truth və s.

Dilin mühüm hissəsini təşkil edən terminlər öz-özünə yaranmır və ya anıdan yaranmır. Yuxarıda qeyd etdik ki, yeni yaranan terminlərin dilin leksik fonduna olmasında mətbuatın, kütləvi informasiya vasitələrinin mühüm rolu var. Təbii ki, bu zaman ifrata varmaq, xarici terminlərdən yerli-yersiz istifadə edib mətnin məzmunu ağırlaşdırmaq olmaz. Xarici terminlərdən istifadənin o qədər də münasib olmadığını akad. İ.Həbibbəyli bu cür qiymətləndirir: “... dilimizin alt qatında, arxaikləşən sözlər yenidən aktivləşdirilməlidir” (6). Biz buna bənzər fikrə Terminologiya Komissiyasının sədr müavini, filologiya elmləri doktoru S.Sadiqovanın “Azərbaycan dilinin lüğət təkininin zənginləşməsində tərcümənin rolu” adlı tədqiqat işində də rast gəlirik: “Zənginləşmə elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır, tarixi-mədəni inkişafın dildə faktlaşma üsulları meydana çıxır. Ona görə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas mənbə dilin daxili imkanlarıdır” (4). Daha sonra müəllif K.M.Musayevə istinad edərək onun fikrindən nümunə gətirir: “Türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri haqqında nəzəri tədqiqatlar lazımdır. Məlumdur ki, türk dilləri leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, materiallardan, vasitələrdən və yollardan istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözalma hesabına olur. Sözdüzəltmə və onun müxtəlif yollarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırma və alınmalara nəzəri və praktiki qiymət – onları daha da dərinlən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır”

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti. 14 noyabr, 2013.
2. Babayev A. Dilçiliyə Giriş. Bakı, Maarif, 1992, 502 s.
3. Məmmədova N. M. İctimai-Siyasi Mətnlərin Tərcüməsinin Üslubi Cəhətləri (İngilis və Azərbaycan dilləri əsasında). Bakı Universitetinin Xəbərləri, №2, Humanitar elmlər seriyası. s.20-25.
4. Sadiqova S. Azərbaycan dilinin lüğət təkininin zənginləşməsində tərcümənin rolu. <http://www.translit.az/ANA%20SEHIFE/ana%20sehife-2.htm>

5. "Xalq" qəzeti. 10 oktyabr 2017.
6. 525-ci qəzet. 11 oktyabr, 2017.

V.A.Бабаева

Способы образования политических терминов в азербайджанском языке

Резюме

В статье исследуются пути проникновения иностранных политических терминов в азербайджанский язык и показывается, что с начала 1990-х годов это языковое явление стало более интенсивным. В целом, словарный запас любого языка обогащается как недавно вышедшими фильмами, так и периодическими изданиями. Общественно-политические события в мире влияют на язык народов, не исключенных из этих событий. Экономическое, политическое, культурное развитие общества, расширение межгосударственных связей способствуют обогащению каждого языка. Это обогащение отражается во всем, от повседневного словарного запаса до политических терминов.

В статье отмечается, что в конце XX века Азербайджанская Республика восстановила свою независимость, установила политические, экономические и культурные связи с зарубежными странами и ускорила процесс глобализации, обогатив лексическую базу азербайджанского языка. Успешные реформы, проведенные в нашей стране за годы независимости, созидательная работа, высокий экономический рост, устойчивая реализация нашей национальной концепции научного развития привели к повышению уровня развития азербайджанской науки.

Интеграция научных областей, развитие научных знаний в различных направлениях, укрепление общественно-политических связей с зарубежными странами также повлияли на развитие терминологической базы в областях науки. В статье подчеркивается важность стилистически и лексически правильного понимания каждого слова и выражения при понимании общественно-политических текстов.

V.A.Babayeva

Ways of formation of political terms in the Azerbaijani language

Summary

The article examines the ways in which foreign political terms enter the Azerbaijani language and shows that this linguistic phenomenon has become more intensive since the early 1990s. In general, the vocabulary of any language is enriched by both newly released films and periodicals. Socio-political events in the world influence the language of nations that are not excluded from those events. The economic, political, cultural development of the society, the expansion of interstate relations contribute to the enrichment of every language. This enrichment is reflected in everyday vocabulary, as well as in political terms.

The article notes that at the end of the XX century, the Republic of Azerbaijan regained its independence, established political, economic and cultural ties with foreign countries and accelerated the process of globalization, enriching the lexical base of the Azerbaijani language. Successful reforms carried out in our country over the years of independence, creative work, high economic growth, sustainable implementation of our national scientific development concept have raised the level of development of Azerbaijani science.

The integration of scientific fields, the development of scientific knowledge in various directions, the strengthening of socio-political relations with foreign countries also influenced the development of the terminological base in the fields of science. The article emphasizes the importance of stylistically and lexically correct understanding of each word and expression in the understanding of socio-political texts.

Rəyçi: filol.f.d. A.S.Seyidova

Redaksiyaya daxil olub: 07.06.2022